

İslam Kurumları Tarihi

Prof. Dr. Abdülaziz ed-Dûrî

Çeviri: Kasım Koç

ABDÜLAZİZ ED-DÛRÎ

Abdülaziz ed-Dûrî (1919-2010) Ürdün Üniversitesi'nde uzun yıllar Tarih Profesörü olarak görev yaptı. 1963-1968 yılları arasında Bağdat Üniversitesi'nde rektörlük görevini üstlendi. Dûrî'nin Erken Dönem İslam çalışmaları arasında en dikkat çekici olanlar *Târîhu'l-'Irâki'l-istişâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, *Mukaddime fi târihi sadri'l-İslâm* ve *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel, dinâset fi't-târîhi's-siyâsi ve'l-idârî ve'l-mâlî* eserleridir. Arap milleti hakkındaki çalışmaları ise *Mu'cezü târihi'l-hadâreti'l-'Arabiyye*, *el-Cüzûrû't-târîhiyye li'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye'dir*.

KASIM KOÇ

1967 yılında Balıkesir-Dursunbey'de doğdu. 1985 yılında Balıkesir İmam-Hatip Lisesi'nden, 1989 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1992-2015 yılları arasında Bursa'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1995 yılında Tasavvuf alanında yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2015 yılından beri Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde çalışmaktadır. Aynı zamanda, İslam ve Türk tarihi alanındaki akademik çalışmalarına ve tercüme faaliyetlerine devam etmektedir. İyi düzeyde Arapça ve İngilizce bilmektedir. Evli ve dört çocuk babasıdır. Çevirip notlandığı bazı ilmi eserler şunlardır:

- Prof. Dr. Hamdi Şahin, *Emeviler ve Emevi Devleti*, Beka Yayınları, 2019.
- Prof. Dr. Ekrem Ziya Umeri, *Sahih Rivayetlere Göre Dört Halife Dönemi*, Beka Yayınları, 2018.
- Prof. Dr. Ekrem Ziya Umeri, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber (Salallahu Aleyhi ve Sellem)'in Hayatı*, Beka Yayınları, 2017.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....9

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ KURUMLAR.....13

I. Siyasi Kurumların Kökenleri 15

A. Giriş.....16

B. Arap Gelenekleri.....16

C. Sâsânî Gelenekleri 19

D. Bizans Gelenekleri.....21

E. Risaletin Rolü.....23

II. Hilafet Sistemi ve Gelişimi 32

A. Hulefâ-i Râşidîn (İlk Dört Halife) Devrinde Hilafet.....32

B. Emevîler Devrinde Hilafet.....44

C. Abbâsîlerin I. Devrinde Hilafet (Mütevekkil'in 247/861'de
Ölümüne Kadar) 51

D. Türk Nüfuzu Devrinde Hilafet (247-334 h / 861-945 m) 56

E. Büveyhîler Devrinde Hilafet 66

III. Hilafet Nazariyeleri	77
A. Ehl-i Sünnet'in Nazariyesi.....	77
B. Hâricilerin Hilafete Dair Görüşleri.....	88
C. İmâmî Şîhlerin Hilafet Nazariyesi:.....	93

İKİNCİ BÖLÜM

MALİ KURUMLAR	101
I. Hz. Peygamber'in (s.a.s) Düzenlemeleri	103
A. Savaşla Fethedilen Topraklar.....	104
1. Araplara Ait Olmayan Topraklar.....	104
2. Arap Toprakları.....	106
B. Barış Yoluyla Fethedilen Topraklar.....	107
II. Ömer b. Hattab'ın Mali Örgütlenmeye Dair Uygulamaları	111
A. Giriş.....	111
B. Ömer b. Hattab'ın Hilafetinde Arazilerin Sınıflandırılması.....	124
C. Irak'taki (Sevâd) Düzenlemeler.....	126
D. Cezîre'deki (Irak'ın Kuzey Kesimi) Düzenlemeler.....	130
E. Şam'daki Düzenlemeler.....	131
F. Mısır'daki Düzenlemeler.....	133
G. Ticaret Vergileri.....	136
III. Emevîler Devrinde Vergi Sistemi	138
A. Giriş.....	138
B. Irak ve Şam'da Vergiler.....	142
C. Horasan'da Vergiler.....	150
D. Mısır'da Vergiler.....	154
IV. Abbâsîlerin I. Devrinde Vergi Sistemi	160
A. Giriş.....	160
B. Haraç.....	161

C. Cizye.....	176
D. Zekâtlar.....	178
E. Diğer Vergiler	179
1. Beşte Bir Maden Vergisi.....	179
2. Geliri Olan Vakıf Mallarına (Müsteğallât) Konulan Vergiler.....	179
3. Meks (Gümrük Vergisi).....	180
4. Para Cezaları.....	181
F. Müsadere (Mala El Koyma).....	181
V. Geç Abbâsî Devrinde Vergi Sistemi.....	183
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İDARİ KURUMLAR.....	187
I. Divanlar	189
A. Temel Referans – Ömer b. Hattab'ın Divanı	189
B. Emevî Divanları.....	197
C. Abbâsî Divanları.....	201
II. Vezirlik, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi.....	212
A. Giriş.....	212
B. Vezirlik Makamının Kökeni.....	214
C. Vezirlik Nazariyesi.....	229
KAYNAKÇA.....	233
İNDEKS.....	241

ÖNSÖZ

Ümmetin şahsiyet ve kimliği, varlığını gerçekleştirdiği kurumlarla ortaya çıkar. Ümmetin canlılığı, ayakta kalma ve gelişme güç ve yeteneği, tarih içinde teşkilat ve müesseselerinin gelişmesiyle paraleldir. Zira çeşitli kurum ve kuruluşlar, ümmetin kendi işlerini yönetmek, krizlerini çözmek ve ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya koyduğu çözümleri bize gösterir. Aynı şekilde ümmetin özünü, keskin zekâsını ve dehasını ortaya koyar.

Müslüman toplumu etkileyen gizli unsurları ve önemli akımları anlayabilmek için İslamî kurumları incelemek çok önemlidir. Öyleyse bu kurumların resmî veya medeni, iktisadi, sosyal, siyasi veya kültürel türlerini araştırmak, birçok toplumsal ve fikrî hareketin ve gelişmelerin iç yüzü hakkında bize fikir verecektir. Örneğin hilafet sorununu anlamadan İslam mezheplerinin doğuşunu ve bunlardan kaynaklanan görüş ayrılıklarını anlayabilir miyiz? Hilafet sisteminin gelişimini idrak edemediysek İslam'daki iç savaşları, veliahtlık sorununu ve çok sayıdaki bölünmeyi kavrayabilir miyiz? Maliye siyasetini ve Müslümanların takip ettiği vergi sistem ve kurumlarını öğrenmeden kendini dinî bir renge boyayan toplumsal hareketlerin çoğundaki ve mevâlinin tavırlarındaki sırrı kavrayabilir miyiz? Eğitim öğretim kurumlarını araştırmadan, İslam'daki okulların ve üniversitelerin ortaya çıkışını öğrenmeden kültürel gelişmeyi anlamamız mümkün müdür? Meslek ve sanat teşkilatlarını; Ayyârîn, Şuttâr ve Fityân hareketlerini tetkik edip kavramadan halkın İslam tarihine etkisinin çapını hissedebilir miyiz? Siyasi olaylar, fitneler ve açlıklar, mali ve siyasi kurumların etkisinin tezahürleri değil midir?

Diğer taraftan bu kurumları sabit ve donmuş kabul edersek onları anlayamayız. Hâlbuki söz konusu kurumların tarihin akışına derin etkileri olduğu gibi; aynı zamanda kendi içlerinde sürekli bir değişim ve ilerleme kaydettiklerini müşahede ederiz. Söz konusu kurumlar muhtelif evrelerden ve merhalelerden geçerler. Bu sebeple farklı asırlardaki gelişimlerini dikkate almadıkça bahsi geçen kurumları tam olarak anlayamayız. Bu husus, meselelerin en temel nirengi noktasını teşkil etse de, bazen araştırmacılar bu durumu göz ardı ederek İslam tarihinde hayatın işleyişiyle ilgili püf noktasını kaçırmışlardır.

İslam kurumlarını dikkatli bir şekilde incelersek hepsinin İslam'ın ortaya çıkışından sonra doğup kısa zamanda olgunlaşmadığını, aksine bazılarının köklerinin Yakındoğu'da İslam'dan önce yaygın olan kurumlara dayandığını görürüz. Örneğin Arap Cahiliye kurumları, özellikle şeyhlik-kabile reisliği ve bazı toplumsal gelenekler, ya olduğu gibi ya da ıslah edilip düzeltilikten sonra ilk İslamî kurumların kaynaklarından olmuştur. Fetihler doğuda ve batıda yayılınca Araplar, özellikle idari ve mali işlerle ilgili Sâsânî ve Bizans müesseselerinden istifade ettikleri gibi, genel olarak onların kültürel miraslarından da faydalandılar. İslamî ilkeler ve Arap aklı, bu mekanizmanın iyileştirilmesi ve İslamî bir karaktere büründürülmesi suretiyle örüldü. Müslümanlar ihtiyaçlarına göre hilafet ve yargı müessesesi gibi yeni kurumların ilk örneklerini meydana getirdiler. Medeni ve fikrî gelişmenin etkisiyle ortaya çıkan yeni ihtiyaçlarla bu çekirdek gelişerek yayıldı ve farklı branşlarda belirgin yapılar hâline dönüştü. Böylece yeni şartların etkisiyle daha önce benzeri görülmemiş bankacılık ve maliye kuruluşları teşekkül etti.

Kurumları araştırmada, rejim şeklini veya mali ve idari sistemi itibarıyla resmî kurumları incelemek bizim için tek başına yeterli bir yol değildir. Aksine durumu tam olarak kavrayabilmek için zanaat kolları, esnaf, vakıflar, medreseler, tekkeler ve zaviyeler gibi sivil kurumları bir bütün olarak incelemek zorundayız. Zira söz konusu sivil kurumlar bize toplumun canlılığının, tabii hareketliliğinin ve öz gelişiminin ipuçlarını verir. Ayrıca bu kurumlar; siyasi zaaf dönemlerinde, Karmatiler, İsmâiliyye ve Fütüvvet hareketleri gibi bazı büyük toplumsal hareketlerde ve İslam tarihinin hatırı sayılır bir döneminde sosyal ve iktisadi hayatta önemli roller de üstlenmişlerdir. Dolayısıyla Emîn ile Me'mûn arasındaki çekişmeyi, Müstâîn ile Mu'tezz'in savaşını veya

Büveyhîler devrini Ayyârîn ve Şuttâr'a değinmeden kim inceleyip öğrenebilir?¹ Benzer şekilde Fütüvvet ve Âhîlik hareketi incelenmeden Nâsır Lidînillâh'ın dönemi veya Osmanlı Devleti'nin doğuşu anlaşılabilir mi?² Bir araştırmacı esnafı, bunun teşekkül şartlarını ve örgütlenme biçimini incelemekten sınıt gelişimi ve ilerlemeyi anlayabilir mi?³ Okulların, camilerin ve tekkelerin⁴ etkisini görmezden gelirse kültürel gelişmeyi anlayabilir miyiz? Böyle yapmadığımız takdirde insanlara gerçek manada faydalı olacak bilgileri bir kenara bırakmış, bölük pörçük ve yüzeysel bilgilerle yetinmiş oluruz.

Diğer taraftan kurumları siyasi teorilerden ayırt etmemiz icap ettiği gibi; Müslüman fakihlerin ve düşünürlerin mevcut kurumları tanımlamak, ıslah etmek veya -ilk İslâmî ilkeler bakımından bir referans bulamadıklarında- bunlara meşruiyet sağlamak için geliştirdikleri teorilerden ayrı değerlendirmemiz gerekir. Siyasi teorilerle müesseseleri birbirinden ayıramamak, İslam kurumları hakkında eser telif eden bazı yazarlarda kafa karışıklığının kaynağı olmuştur. Zira siyasi ve mali teorileri incelemek için kullandığımız kaynaklarımız, Mâverdî'nin *el-Abkâmüs-Sultâniyye*'si, el-Ferrâ el-Hanbelî'nin ve İbn Cemâ'nın aynı türden eserleri; Ebû Yûsuf'un, Yahyâ b. Âdem el-Kuraşî'nin ve Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc*'ları gibi fakihlere ve mütefekkilere ait kitaplardır.

İslam kurumlarını tetkik için kullandığımız kaynaklarımız ise çok ve çeşitlidir. *el-Abkâmüs-Sultâniyye* ve *el-Harâc* kitaplarının yanında tarihî kıssa kitapları, vüzerâ (*vezirler*) kitapları, kâtiplere yönelik yazılmış tezhibü'l-küttâb türü eserler, genel tarih kitapları, sözlükler, siyer ve biyografi kitapları, arke-

¹ Bkz. Abdülaziz ed-Dürî, *Dirâsât fi'l-Asûri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhira*, Bağdat: Şirketü'r-Râbita li't-Tab' ve'n-Neşr, 1946, s. 5, 63, 184-185, 280, 282-286. Bu eser şurada da yayımlanmıştır: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007.

² Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman es-Sâi, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvânî't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Bağdat: Matbaati's-Süryaniyye el-Katolikiyye, 1934; Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Routledge: Royal Asiatic Society, 2012, ss. 359-361, s. 221; Monographs, c. XXIII, (Royal Asiatic Society, London 1938); Fuat Köprülü, "les Origines de L'empire Ottoman", in: *Encyclopaedia of İslam*, "al-Nasir" Maddesi.

³ Bkz. Muallim Cevdet, *el-Âhiye ve'l-Fityân*, İstanbul 1916; Bernard Lewis, "the Islamic Guilds", *Economic History Review*, c. 8, no. 1, November 1937.

⁴ Johannes Pedersen, 'Masdjid', *Encyclopaedia of İslam*, c. 3, 1. kısım (1913-1938), s.314-389.

olojik kalıntılar, coğrafya eserleri ve bazı sanat kitaplarıdır. Ne var ki bu kitaplarda biz bazı tutarsızlıkların ve çelişkilerin görüldüğü bölük pörçük bilgilerle karşılaşırız. Söz konusu tutarsızlıklar ve çelişkilerin kaynağı, bu alanlardaki yazarların farklı dönemlerde yaşamış olmaları ve kurumların yeknesak bir yapı arz etmemesi gibi hususlar olabileceği gibi; buna, birtakım kurumlar yaygınlaşırken diğerlerinin kaybolması, zaman içinde bazı yeni kurumların ortaya çıkması, realitenin teorilerle uyuşmaması, hatta birbirinden farklı amaçlarla kaydedilmelerinden dolayı bilgilerdeki karışıklık da eklenebilir. Bu yüzden araştırmacılar, bu kitapları derinlemesine ve titiz bir şekilde incelemenin yanında, elde ettikleri bilgileri yerli yerinde kullanabilmek için kitapların yazıldığı dönemi de dikkate almak zorundadırlar.

Araştırmanın sonuçlarının, araştırmayı yapanların ellerindeki bilgi ve belgelerle orantılı olduğunu ifade etmek durumundayız. Bu itibarla yeni bilgilerin bulunduğu kaynaklar ortaya çıktıkça sonuçlar da sürekli gözden geçirilip düzeltilmek zorundadır. Araştırmacının, ulaştığı yargıların doğruluğunu kesin bir dille sunma imkânı yoktur.

Her ne kadar bu çalışmadan, okuyucunun zihninde konuya ilişkin daha fazla bilgi öğrenme isteğini harekete geçirmenin veya konunun bazı noktalarının daha belirgin hâle gelmesinin ötesinde bir fayda beklemek boşuna olsa da, bugün tüm yapmaya çalıştığım, hiç değilse tarihî araştırma yöntemi ile bu konuda bir ilk teşebbüsün gerçekleştirilmesidir. Bu bakımdan hedeflediğim nihai fayda bundan ibarettir. Bu itibarla gelecekte bunun arkasından başka çalışmalar yapmayı umarak elinizdeki kitapta İslam kurumlarının bir kısmını ele alıp inceledim.